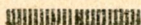

для того, щоби взагалі на ноги стати, потребувала помочі своїх противників, яких вона тільки-що — з допомогою зовнішньої окупаційної потуги — повалила була.

Сама по собі вимога Гетьманщини, щоб українська демократія, рахуючися з доконаним фактом перевороту з 29. квітня 1918, перестала шкодити Гетьманщині і навіть приступила до співпраці з нею, була ідеєю таксамо правильною, як взагалі всі інші, в діячів Гетьманщини більше чи менше самоосвідомлені, теоретично-політичні, ідейні заложення Гетьманщини. Адже у взаємній боротьбі між різними державно-конституційними напрямками внутрі якогось державного народу чейже повинні бути якісь межі, диктовані спільним державним інтересом народу, а цей інтерес вимагав у даному, а нелегкому положенню України з 1918-ого року того, щоб — який би там не був центральний Уряд України, все одно, чи демократичний, чи антидемократичний, — не допускати до цілковитої зізольованості цього Уряду, якщо не існувала можливість негайно замінити його якимсь іншим і ліпшим. А це вимагало від української демократії — подібно як нпр. від соціалдемократії воюючих у світовій війні держав відносно їхніх урядів — опонувати проти Гетьманщини як проти поки-що незмінного факту доконаного лиш постільки, поскільки ота опозиція не валила Уряду, а тільки впливала на нього, щоби він у своїй політиці узгляднявав вимоги опозиції. Не в самій по собі вимозі лояльності, ставленій до демократії, заключалася отже внутрішня противорічність Гетьманщини, тільки в реальних мотивах, із за яких вона оту вимогу ставила. (Продовження буде).

Вячеслав Зайкин.

Академік Дмитро Багалій як історик.

В лютім ц. р. помер у Харкові в 75-ому році життя вельми заслужений працівник на полі української історичної науки, академік Всеукр. Академії Наук, довголітний професор і б. ректор Харківського Університету Дмитро Багалій.

Акад. Багалій не мав великих наукових здібностей, його твори не блищать ані новими оригінальними ідеями й теоріями, ані об'єднуючою синтезою, але натомість містять багато цінних „сирих“ відомостей, видобутих з архівів, часом незвичайно великої історичної ваги, а рівночасно виказують велику працюовитість і пильність та широку ерудицію їх автора. В кожному разі, Багалій займав одно з найвизначніших місць в новітній українській історіографії.

Багалій скінчив Київський Університет на історично-філологічному відділі, де був слухачем і ближчим учеником В. Антоновича та В. Іконнікова. Від першого засвоїв він всі основні

історичні погляди — народницький історичний світогляд, анти-норманізм, „областницький“ напрям у дослідках особливо над історією старої Русі ітд. Але від інших представників київської (Антоновичівської) історичної школи, зокрема від М. Грушевського, Багалій відрізнявся більшою увагою до економічної історії, підлягаючи в тім впливам мабуть не стільки економічного матеріалізму, скільки впливові славно-звісного російського історика В. О. Ключевського. Народницькому історичному світоглядові лишався по суті вірним Багалій навіть і в останніх роках свого життя за панування більшовиків, хоч зовнішно й робив неначе б то старання засвоїти в останніх своїх працях марксіські методи історичного досліду.

Свою професорську діяльність почав Багалій в 1883. р. в Харківському Університеті й викладав у нім „русскую“ історію, тобто історію Сх. Словянщини, головно середовічну, звертаючи особливу увагу на історію українських земель — Київської, Сіверської та ін. В 1909—1911 рр. Покійний був ректором Харківського Університету. В 1911 р. покинув був свої університетські виклади, бо був вибраний членом російської державної ради. В 1913 р. вибрано його мійським головою (президентом міста) Харкова й лишився він ним до революції 1917 р.; але нова, вибрана „визволеною“, „свобідною“ людністю мійська дума (магістрат) столиці Слобідської України усунула заслуженого українського ученого й вибрала замість нього президентом міста жида соціал-демократа Рабиновича! В 1917 р. Багалій відновив виклади в Харківському Університеті, але вже в українській мові, як професор української історії. За часів гетьманства в липні 1918 року Багалієві запропоновано стати на чолі кабінету міністрів Української Держави. Але Багалій, хоч по переконанням своїм був монархістом, на великий жаль, рішуче відмовився від цієї пропозиції, боячись „скомпромітуватися“ в очах ліберального громадянства. Без сумніву, ця відмова була прикрою й великою помилкою, що нанесла сильну шкоду справі української державности; бо ж він, здається, був майже єдиною людиною, що надавалася в той відповідальний, переломовий момент на становище голови уряду Української Держави... На жаль, акад. Багалій цього не зрозумів.

Натомість Багалій радо погодився взяти ближчу участь в організації Української Академії Наук і при її заснуванні був призначений одним із перших чотирьох академіків іст.-філ.-іог. відділу У. А. Н. (разом з А. Кримським, М. І. Петровим і Ст. Смаль-Стоцьким). З приходом більшовиків, для Багалія почалися тяжкі часи. 65-літнього вченого вкинули в льох чрезвычайки, де він просидів кілька місяців. Правда, по визволенні звідти, Багалія привернено професором до Харк. Інституту Нар. Освіти й понадто призначено провідником харківської науково-дослідчої катедри історії України, але за ним постійно стежило око чрезвычайки, а потім ГПУ. Він не міг свобідно ані писати своїх праць, ані викладати. Мусів надавати своїм творам і викладам принаймні

зверхній „марксіський“ вигляд, бож, як відомо, на Радянщині професор історії *повинен* бути марксистом. Та як не старався Багалій пристосуватися до вимог радянської влади, сумління вченого всетаки було в нім занадто сильне й поза зверхньою марксіською формою в його творах проглядав зміст і дух, які не подобалися рад. владі; а один із „суто-марксіських“ червоних ніби-істориків написав у вигляді рецензії на працю Багалія навіть цілий донос про контрреволюційні ухили Покійного від марксизму. Серед таких тяжких умовин Багалій всетаки продовжував інтензивну наукову діяльність до кінця свого життя; та розуміється, що його останні праці, писані в таких невідповідних обставинах, виходили не раз дуже недосконалі.

Головна заслуга Багалія на науковім полі це його праці з історії Слобідської України. По справедливості його можна назвати творцем цієї дуже мало розробленої, але вельми важної галузі української історії.

Слобідською Україною або Слобожанщиною, як відомо, називається північно-східна частина України (в передреволюційних часах — губернія Харківська, південні частини Курської й Воронізької та невеличка частина Орловської). В першій пол. XVI ст. Слобідська Україна була майже пустинею; більша частина її й *de facto* й *de jure* не належала до ніякої держави. Та від часів Остриниці почалася кольтонізація тих вільних („слобідних“) земель переселенцями з Правобережної України, між ін. і з Галичини. В третій чверті XVII ст. на цих землях повстало кілька невеличких козацьких українських державок, подібних у своїм устрою до козацької Гетьманської Держави, званих *слобідськими полками*. Одні з них при самім оснуванні, другі скоро по оснуванні, подібно до Гетьманської Держави, вступили під зверхність московського царя, визнаючи його своїм не тільки сюзереном, а й монархом, але маючи надалі також своїх місцевих, хоч і залежних від царя володарів — „полковників“, становище яких було аналогічне до становища гетьмана в Гетьманській Україні¹⁾, Слобідські Полки існували до 1760-их років, коли російська імператриця Катерина II зламала приречення і привілеї попередних російських царів, знищила окремішність полків і обернула реєстрових (!) слобідсько-українських козаків у селян-крепаків.²⁾ Значіння цих Слобідських Полків в історії України українські історики не доцінювали та й тепер ще як слід не доцінюють. Правда, праці з історії Слобожанщини появлялися вже віддавна (головні з них це твори І. Квітки, Гр.

¹⁾ Докладнішу характеристику державно-правного становища Слобідських Полків подав я у своїй дисертації *pro venia legendi* „Соединение Украины с Московским государством“ (1919); порів. також мої „Лекції по історії суспільно-державного ляду України“, част. вступна (1924).

²⁾ Перед тим за часів правління Бірона в Росії у 1730-их рр. також зроблено пробу повної інкорпорації Слобідських Полків до Росії, але реформи Бірона не вдержалися на Слобожанщині. Зі вступом на „всеросійський“ престіл імп. Єлисавети Петрівни (1741), взагалі прихильної до України, Слобожанщина відзискала свої давні права й свій давній устрій.

Квітки-Основяненка, Н. Гербея, П. Головинського, арх. Філярета Гумилевського, Гр. Данилевського, Амф. Лебедева, Е. Альбовського та ін.¹⁾; та це були лише окремі монографії, або щонайбільше огляди історії поодиноких Слобідських „полків“ тощо, писані найчастіше без звязку з загальною історією України. Щойно Багалій поставив досліди над історією Слобожанщини на широкий науковий ґрунт і, можна сказати, дав початок науковій історії Слобожанщини. Йому ж належить честь перших спроб звязати історію Слобожанщини з загальною історією України та дати в загально-українській історії належне місце Слобідській Україні. На жаль, це останнє завдання Покійному не вдалося повністю здійснити. Він не встиг написати широко задуманої кількатомової історії України, в якій мала бути належно узглядна історична роля Слобожанщини. Але в кожному разі він підготував до того належний матеріал. З виданих ним джерельних матеріалів і праць яскраво виявляється історичне минуле Слобідської України, відзначене великою творчою працею українського народу.

Минуле це не багате на бурхливі та взагалі яскраві події. В протилежність до історії Гетьманщини, історія Слобідських Полків відзначається мирним характером. На протязі більш як столітнього існування цих „полків“ було лише дві бурхливі події — повстання проти Москви — острогозького полковника Дзінковського й харківського полковника Сірка (більше знаного в характері кошового Війська Запорозького) — але обидва ці повстання були недовгі й обмежилися тільки невеликою територією. Поза тим бачимо весь час мирне, творче будівництво, завдяки котрому розлогі пустинні „дикі поля“ півн.-східної України, через котрі степові хижак-татари робили свої наїзди на Україну й Московщину, обернулися в цвітучий культурний край. З шаблею або рушницею в одній руці (для оборони від несподіваного наскоку татар) і ралом у другій слобідсько-українські козаки і посполиті обернули дикий степ у хліборобську країну, утворили свої невеликі своєрідні держави, побудували десятки містечок і сотки сіл з церквами і школами і покладали початки новітній українській культурі. Вже з середини XVIII ст. культурний осередок Вел. України переходить зі старого Києва на Слобожанщину, до молодого Харкова. Харківське Колегіум, піднесене до рівня високої школи, починає конкурувати з перестарілою у своїх методах науки й навчання Києво-Могилянською Академією. На Слобожанщині проводить більшу частину свого життя Сковорода, знаходячи там найбільш відповідний для себе ґрунт, найбільш прихильників. На Слобожанщині ж повстає перший на Вел. Україні університет, зі Слобожанщини ж виходить в першій пол. XIX ст. найбільше українських поетів, письменників, учених. І щойно в другій пол. XIX ст. культурний

¹⁾ На початку своєї наукової діяльності історією Слобожанщини займався також М. Костомаров і написав історію Слобідського Острогозького Полку. На жаль, ця праця згубилася.

осередок українського життя пересувається на захід — до Києва і Львова.

Минуле Слобідської України відзначається раг ехеелленс творчим, будівничим, культурницьким і, коли хочеш, консервативним характером. Історія Слобожанщини чи не найяскравіше спростовує твердження тих історів, які запевняли, що в українській історії все панувала „вільна стихія, що доводила або до зруйнування громадських звязків, або до виру стремлінь, котрі немов те криве колесо крутили на всі боки народне життя“¹⁾.

Щодо свого територіяльного простору Слобідська Україна була приблизно рівна лівобережній Гетьманщині, навіть дещо більша від останньої; щодо числа населення вона уступала Гетьманщині, але не так уже сильно (особливо в пізніших часах). Історична роля Слобожанщини була безперечно теж дуже визначна: бо, з одного боку, як ми зараз згадували, Слобожанщина досить хутко стала однією з найкультурніших частин України й багато сприяла відродженню та розвитку української культури; а в звязку з тим у значній мірі й української національної ідеї, з другого ж боку, слобідсько-українське козацтво здобуло для української нації досить обширну та хліборобну територію, а посередно — через кольонізацію Слоб. України — отворило шлях до кольонізації південно-східної України — Донецького водозбору, Таврії, Криму, Кубанщини, Чорноморщини, Ставропілля і т. д.

Свої досліди над історією Слобідської України почав Багалій в 1883 р., коли його вибрано доцентом Харк. Університету. В 1883—86 рр. він видрукував кілька менших статей і рецензій з історії Слоб. України, а рівночасно виготовив і в 1886—87 рр. видав: „Матеріали для історії колонізаціи и быта степной окраины Московск. государства (Харьковск., Курск. и Воронежск. губ.)“, т. I. і „Очерки изъ історії колонізаціи и быта степной окраины Московск. государства“, т. I. Під такими дивачними наголовками вийшли перші великі праці Багалія з історії Слобожанщини, які були далі вихідною точкою в його науковій роботі. Всіх його праць більших і менших з історії Слобожанщини є кількясот. Найзначніші з них, крім згаданих, — „Матеріали для історії колон. и быта Харьковской и отчасти Курск. и Воронеж. губерній въ XVI—XVIII ст.“, т. II. (1890), „Замѣтки и матеріали по історії Слободской Украины“ (1893), „Къ історії заселенія и хозяйственнаго быта Воронежск. и Курскаго края“ (1896), „Украинская старина“ (1896), „Очерки изъ русской історії. Монографіи и статьи по історії Слободской Украины“, „Історія Слободської України“ (1918) та ін. Тут же слід згадати й численні праці ак. Багалія з історії Харкова, зокрема двохтомову капітальну (568 + 977 стор.) „Історію г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія“ (1905, 1912), праці з історії Харківського Університету, з котрих для української науки особливо важний

¹⁾ Костомаров, Двѣ русскія народности, (Основа, 1861, III).

„Опытъ історіи Харьковского Университета“, т. I: 1802—1815 (Харк. 1893—1898, 1204 стор.) і т. II: 1815—1835 (Харк. 1904, стор. 1140), праці про окремих культурних діячів Слобожанщини XVIII—XIX ст., зокрема про Гр. Сковороду (низка праць), Вас. Каразіна Вернета, Й. Шада (проф. філософії), історика проф. Г. П. Успенського, П. Артемовського-Гулака, Гр. Квітку-Основяненка, М. Костомарова, О. Потєбню, істориків Церкви о. Мик. Лашенка і Амф. Лебедева, історика мистецтва Е. Редина й баг. ін.; вкінці слід згадати праці Багалія про слоб.-українську історіографію, зокрема його критично-бібліографічний огляд „Сочиненія, матеріали статьи и замѣтки, относящіеся къ історіи Харьк. губ.“ (ч. I—1886, ч. II—1891) ітд.

Одним словом, ак. Багалій у своїх працях охопив досить широко і рівносторонньо історію Слобідської України в XVII—XX ст. Розмірно менше опрацював він лише церковну історію й історію політичного й адміністративного устрою Слобожанщини; але історією Церкви на Слобідській Україні чимало займалися інші дослідники — арх. Філярет, о. М. Лашенко й особливо проф. Амф. Лебедев. Більше відчувається відсутність докладних дослідів про політичний та адміністративний устрій Слобожанщини в XVII—XVIII вв. Всетаки в „Історії Слободської України“ Багалія, а почасти й в інших його працях ми знаходимо цінні, хоч на жаль розмірно за малі відомості про політичну й адміністративну організацію Слобідських Полків. Цю прогалину відчувається тим сильніше, що Багалій взагалі не подав історично-юридичної аналізи становища Слобідських Полків, їх внутрішнього політичного устрою та їх відносин з Росією. Та й поза тим, у творах Багалія знаходимо не раз чимало відомостей майже в „сирому“ вигляді, не проаналізованих, не оброблених. Головна заслуга Багалія, як ми вже згадували в горі, це наведення в його працях мало знаного або частіше й зовсім незнаного джерельного матеріалу. Для історії Слобідської України він такого матеріалу призвав і подав, а в міру своїх сил і здібностей також і освітив дуже багато.

Але наукова праця Багалія не обмежувалася самою тільки історією Слобожанщини. Поруч з нею, хоч і менше, займався він також іншими галузями української історії. Першою його більшою працею була „Історія Сѣверской землі до полов. XIV ст.“ (1881). Не вільна від деяких, досить значних, головню методологічних хиб, ця джерельна розвідка, написана по вказівках Антоновича, й до нині не втратила своєї наукової вартости, й до нині історики використовують і цитують цю працю. — Далі, низку праць присвятив Багалій історії землеволодіння в Лівобер. Україні. Не раз звертався він також до історичного джерелознавства (між ін. до цієї ділянки науки відноситься й перша друківана його стаття — „Історія Льва Діякона, какъ исторической источникъ“, 1878). Вже по революції, наслідуючи капітальну працю свого учителя В. Іконнікова „Опытъ русской исторіографіи“ Багалій задумав написати подібний до цього „Опыта“, але ще

ширший, кількатомовий „Нарис української історіографії“. Однак зовнішні обставини не сприяли цій праці. Багалій встиг видати лише два випуски, але навіть з зовнішнього боку, не кажучи, вже про зміст, вони мають багато недочотів, хоч розуміється всетаки мають певну наукову вартість (про перший з цих випусків див. мою ст.: „Перша спроба систематичного огляду української історіографії“, „Зап. НТШ“, 1926, том 144—145, с. 225-238). Низку статей присвятив також археології, історичній географії, історії магдебурзького права на Україні, написав кілька статей з історії українського письменства XIX в., видав під своєю редакцією перший більш менш повний збірник творів Сковороди, деякі ненадруковані раніше твори П. Артемовського-Гулака, писав дещо про Кирило-Методіївське брацтво, про новітнє українське мистецтво ітд.

Окремо треба згадати його дуже добрий науковий підручник сх.-слов'янської історії — „Русская история“ т. I („Домонгольський період“), Харк. 1909; том II, ч. I („Московський період“), Харк. 1911; том I, вид. 2 (до полов. XV в.), Москва 1914, стор. VIII+513. Не вважаючи на деякі методологічні дефекти й певну несистематичність викладу, цю працю треба признати, здається, найліпшим науковим університетським підручником сх.-слов'янської історії. Уступаючи, розуміється, й під оглядом стилю й під оглядом оригінальності ідей знаменитому курсові сх.-слов'янської історії Ключевського, праця Багалія значно перевищує й курс Ключевського (вже перестарілий почасти у своїй першій частині) і всі інші аналогічні курси сх.-слов'янської історії (навіть такі, як Платонова, Любавського та ін.) вповні об'єктивним викладом і дуже старанним та безстороннім узглядненням найновіших тоді здобутків науки та найрізноманітніших наукових поглядів.

Революція й відродження української державности змусили Багалія розпочати писання широкої історії України від найдавніших часів до нині. Та на жаль, не зміг він писати цю історію, як хотів би. Мусів пристосовуватися до совітських вимог, мусів по багато разів переробляти й псувати свою працю, щоб уможливити її видрукування та уникнути обвинувачення в контр-революційності. Поборюючи великі труднощі, кінець кінців таки видав перший том цієї історії в 1928 р. Та хоч Багалій сильно старався її пофарбувати під радянський колір і навіть про хрещення Руси ледви згадав і взагалі про християнство й Церкву майже нічого не написав, а натомість всюди намагався підчеркнути значіння економічного фактора і т. п., всетаки не уникнув доносів і обвинувачень за ухили від марксизму й „контр-революційність“ цієї праці. Очевидна річ, що вже через тяжкі зовнішні обставини, не міг написати Багалій цієї праці так, як написав свою знамениту „Русскую историю“; та всетаки в цій праці є чимало цікавого й доброго.

В короткій журнальній статті трудно представити багатосторонню діяльність ак. Багалія. Як і в діяльності кожної лю-

